

Areálovost – postsovětský kontext

Jan Holzer (Brno)

Teritorium střední a východní Evropy se do centra zájmu politické vědy dostalo na přelomu 80. a 90. let minulého, XX. století, a to v souvislosti s náhlým a ne zcela očekávaným pádem totalitních komunistických režimů. Ty ve svém celku tvořily tzv. *komunistický*, nebo též *sovětský blok*, jeden ze dvou výlučných táborů bipolárně zformovaného (rozděleného) světa. Politologie (politická věda) tak adekvátně trendu ustupovat od poněkud strnulých výzkumů institucionálního rázu a snaze soustředit se spíše na procesní stránky politických jevů upřela svou pozornost na události, které jednak provázely rozpad komunistického seskupení, jednak ovšem též záhy získaly vlastní novou a výraznou dynamiku, a to v souvislosti s nastartováním procesů tvorby, konsolidace (stabilizace) a vnitřní strukturalizace nových více či méně kompetitivních postkomunistických politických soustav (Dawisha – Parrott 1997a a 1997b, Derleth 2000).

Tento interes neztrácí na šíři a hloubce svého záběru ani po více jak deseti letech. Ba právě naopak, často jsou postkomunistické transformační procesy vnímány jako mimořádná a svým způsobem jedinečná příležitost k opětovné a v jistém smyslu velmi žádoucí reflexi fenoménu demokracie, jeho aktuálního „stavu“, jeho vnitřní i vnější přitažlivosti a schopnosti znovu v současnosti zaujmout a oslovit (Los-Nowak 1996: 405-413). V pozadí tohoto postřehu přitom implicitně stojí určitá tacitní skepse o použitelnosti demokracie jako všeprostopupného a obecně upotřebitelného (modernizačního?) konceptu, hodného ničím nelimitované aplikace. Bývalý komunistický tábor v tomto smyslu představoval a představuje přitažlivou, neboť z hlediska historických peripetií a proměnlivosti kontaktů s demokracií jako státní formou výjimečnou oblast. Úspěchy i neúspěchy, vítězství i prohry, klady i zápory od nedemokratických (*nondemocratic*) k demokratickým (*democratic*) modelům směřujících transformačních procesů zemí, nacházejících se v tomto prostoru (Linz – Stepan 1996), to vše nejen že lze, ale je přímo nutno chápat jako moment s širší výpovědní hodnotou.

Tranzitologická a areálová studia ovšem, byť i pomineme nikoli nezajímavé konsekventní peripetie stran jejich metodologického zázemí,¹ tvoří značně komplikovanou badatelskou oblast. Základní a zásadní peripetii představuje již samotné vymezení zkoumaného *postkomunistického, transformací procházejícího areálu*, tedy limitace prostoru, v němž se tato zkoumání odehrávají, a destinace akceptovatelné datové a tématické báze, pojetelné jako

určující a přitom dostačující z hlediska možnosti činit jisté obecněji aplikovatelné závěry. Nelze přitom na jedné straně přehlédnout a v jistém smyslu též nepodlehout monumentalitě a „totalitě“ potenciálu bývalého sovětského bloku, na straně druhé pak vzniká otázka, jakým způsobem toto teritorium vnímat a ve snaze o získání interně logičtějšího rámce též rozčlenit. Byť je celý areál přirozeně spojen jedinečnou historickou „zkušeností“ s praxí komunismu, nezbyvá než na něj pohlížet jako na velmi heterogenní a vnitřně rozporuplný prostor, tvořený kulturně, historicky, politicky, ekonomicky, sociálně, nábožensky a konfesijně, geograficky, demograficky či jazykově atd. značně nesourodými a navíc vzájemně v mnoha ohledech notně propletenými útvary (zeměmi, regiony). Jeden z nabízejících se přirozených vnitřních celků (vedle areálu středoevropského, či vedle balkánské skupiny), který přitom tvořil skutečnou páteř bývalé sovětské sestavy, představuje postsovětské teritorium, tedy území někdejšího Svazu sovětských socialistických republik (SSSR).

Postsovětský areál je možno hned v několikerém smyslu slova prezentovat jako původní jádro od druhé poloviny 80. let postupně se rozkládajícího a nakonec definitivně se rozdrobivšího komunistického uskupení, prostor, historicky zformovaný dosahem expanze bolševické moci v letech 1918-1941. Území, které bylo postupně přímo začleněno do Sovětského svazu (Hosking 1985; McCauley 1993; Malia 1998; Kenez 1999; Sakwa 1999), se dále vnitřně dělilo na patnáct sovětských svazových republik.² Toto teritorium v dobách svého největšího rozkvětu tvořilo takřka jednu šestinu plochy zemského povrchu a představovalo zcela mimořádný a svým způsobem jedinečný (neopakovatelný?) makrocelek. „Tamní“ politická elita, vítězně vzešlá z revolučních událostí „jurodivého“ roku 1917 a následné občanské války, jej pojala jako svébytnou „laboratoř“, jako místo pravděpodobně největšího sociálního experimentu v dějinách lidské civilizace, směřujícího mimo jiné k potlačení, ba absolutní likvidaci jakékoli různorodosti a ustanovení totální unifikace společnosti cestou aplikace jednotícího fenoménu komunistické ideologie. A přesto dějinná „energie“ sociokulturního dědictví jednotlivých částí Sovětského svazu, byť za nebývalou, a v některých případech až takřka maximální a osudovou cenu, tomuto tlaku nakonec odolala a přispěla k uchování jedinečnosti a individuality jednotlivých součástí „superzemě“. Po rozpadu makrorámce komunistického bloku pak byly na základě iniciačních popudů identifikovat, obnovit a aktualizovat obsah zmíněného dědictví nastartovány procesy jednak (národní a státní) emancipace jednotlivých svazových republik, jednak reinstalace bývalých samostatných, nyní nástupnických států, i nadále ovšem propojených právě onou svébytnou a jedinečnou „sovětskou zkušeností“.

Tudíž - ani postsovětský (jakkoli ojedinělý) územní makrokomplex nelze pojímat *en bloc*, je nutno jej rozdělit, neboť i on je vnitřně nesourodý, a to jak ekonomicky či politicky, tak z hlediska náboženských, kulturních a myšlenkových a tak dále tradic. V tomto smyslu lze konstatovat, že dělení postsovětského prostoru na areály *baltský* (Estonsko, Lotyšsko, Litva), *kavkazský* (Arménie, Ázerbajdžán, Gruzie), *slovanský* (Bělorusko, Rusko, Ukrajina) a *středoasijský* (Kazachstán, Kyrgyzstán, Tádžikistán, Turkmenistán, Uzbekistán)³ je přinejmenším užitečné a pravděpodobně i vyhovující.

Každý z těchto areálů přitom představoval pro sovětskou moc něčím specifický zdroj, pramen poněkud odlišných hodnot, osobité teritorium s vlastním geografickým a demografickým (geopolitickým) kontextem, historií, etnicko-národnostní strukturou, kulturní a náboženskou identitou, sociální a ekonomickou základnou, jazykovou bází a v tomto smyslu také odchylným mocenským uspořádáním.

Kde tedy vlastně hledat ona sjednocující kritéria takto ohraničených a i nadále dosti pestrých množin, které je důvodné vnímat ve většině podstatných charakteristických rysů jako vnitřně variabilní? V sumě nejrůznějších kritérií se jako perspektivní ve smyslu identifikace těchto jednotlivých celků jeví především otázka zkušenosti s podobami státních forem, tedy fenomény demokracie a totalitarismu. Jistě, představu možného nalezení přítomnosti příznaků dlouhodobých tradic jevu demokracie (v západním slova smyslu) v tomto prostředí nelze vnímat jinak než jako poněkud naivní. Chceme-li ovšem použít tento fenomén výhradně jako klasifikační měřítko, pak se lze domnívat, že pro vnesení „řádu“ do již definovaného postsovětského prostoru se jedná o krok uskutečnitelný.

V tomto smyslu lze říci, že šest zemí *areálů baltského a slovanského* na základě v podstatě historické argumentace odkazuje ke snad spíše marginální, ale i tak alespoň v náznacích existující zkušenosti (ale již nikoli tradici) se samotným fenoménem politiky, zkušenosti reprezentované kupříkladu vznikem jakýchsi protostran, či lépe podmíněně politických uskupení, představujících zárodek národní, popřípadě třídní sociálně-politické reprezentace. Jinými slovy, zkoumané areály jsou zastupovány soustavami nadanými jakýmsi „dotekem s Evropou“, jsou tvořeny systémy s alespoň embryonálním „zážitkem“ s politikou jako soustavným a existenci alespoň základních svobod vyžadujícím sociálním fenoménem, a to buď již dokonce před (Rusko), či během první světové války (Ukrajina, Bělorusko), nebo v meziválečném období (pobaltské státy).

Naopak lze konstatovat, že *kavkazský a středoasijský areál* k takovému vnímání „nesvádějí“. Z důvodů historických, geopolitických, kulturních, etnických a v neposlední řadě nábožensko-konfesijních se země v tomto teritoriu nepropracovaly byt' jen k zárodečné formě

protodemokratického uspořádání. Jedinou výjimku, a to podmíněnou a zároveň hodnou zvláštní analýzy a pečlivého ohodnocení, může představovat Gruzie (Dawisha – Parrott 1997b).

Konkrétních zemí se přirozeně uvedená konstatování týkají v různé intenzitě a v různém časovém horizontu. Též nelze opomenout fakt, že sovětská éra víceméně spolehlivě pracovala na nivelizaci protikladných charakteristických rysů ve vývoji jednotlivých zemí. A přesto nelze hovořit o opravdovém úspěchu těchto snah. Tak, jako se liší historický kontext geneze zemí zkoumaného areálu, liší se totiž i podoba totalitního modelu, který byl v jednotlivých zemích realizován bolševickou stranou. Jako příklad může sloužit sestava šesti států slovanského a pobaltského areálů. Herbert Kitschelt např. ve své typologii transformujících se posttotalitních (postkomunistických) režimů⁴ odmítá paušalizující vidění sovětského a vůbec komunistického tábora jako jednotně bezbarvé, šedivé zóny a zdůrazňuje interní pestrost. Proto též rozeznává *komunismus patrimoniální*, *komunismus byrokraticko-autoritářský* a konečně *komunismus národně-konsensuální*, přičemž z námi sledovaných zemí se Rusko, Ukrajina a Bělorusko ocitají v kategorii patrimoniálních režimů a klasifikace baltských systémů je ještě komplikovanější, neb se brání „jednobarevné“ typologizaci. S ohledem na historickou genezi (tím je myšlena vedle přítomnosti, byť limitované meziválečné tradice částečně soutěživých sociopolitických struktur též uzance odporu vůči sovětské moci) se Kitschelt přiklání k vymezení Pobaltí mezi národně-konsensuálním a patrimoniálním typem (Kitschelt 1995: 447-472). Ani sovětský internacionalistický komunismus tedy v příslušných teritoriích nevedl k totálnímu zglajchšaltování.

Pokud jsme použili kritéria jednak identifikace demokratické tradice, jednak totalitní praxe, pak v této posloupnosti je na řadě vyjádření se k aktuálním procesům instalace moderních státních podob a forem. V této optice lze tvrdit, že areály slovanský a pobaltský prokazují v současnosti jistou míru příklonu (jakkoli nedokonalostmi, peripetemi i omyly provázeného) k realizaci alespoň ve formální rovině soutěživých politických uspořádání. Ne vždy je přitom možno od tohoto trendu očekávat více než v podstatě delegativní demokratický model, viz ukrajinský příklad, či dokonce jen omezeně otevřený, v proměnlivé, ale spíše v narůstající míře autoritářské instrumenty využívající typ, viz příklad běloruský (srovnej Kubicek 1996: 424-442).

Zbývající dva areály, středoasijský a kavkazský, pak jakoby fenomén demokracie víceméně „minul“. Naopak jsme zde svědky na jedné straně návratů k soustavám jediné dominantní strany, popř. v nich panují soutěživosti ne zcela nadané a spíše k tuhému centralismu vůdcovského typu tíhnoucí prezidentské režimy (Blondel), tedy systémy, které je možno

v souladu s klasickou typologií J. J. Linze definovat jako pohybující se na pomezí mezi kategoriemi *postnezávislých mobilizačních autoritativních režimů* a *posttotalitních autoritativních režimů* (Linz 1973: 187 ad.).

A tak se skutečně se zdá, že argumenty o (1) primární historické zkušenosti slovanských a pobaltských soustav s protopolitickými socioelementy a tím pádem i o (2) hluboké odlišnosti „neevropské“ a „evropské“ části postsovětského areálu, která se, navzdory nejrůznějším komplikacím a nezdarům pokouší o nastolení více či méně kompetitivního institucionálního pořádku, mají svou platnost, že se jeví jako smysluplné. Umožňují totiž konkrétní srovnání v horizontu aktuální reflexe fenoménu demokracie, tedy identifikace buďto přítomnosti, či naopak absence pokusů o realizaci demokratických forem v popisovaných areálech. Při vzájemné komparaci se hloubka rozporu objeví velmi razantně.

Jako konkluzi tohoto textu (konkluzi zcela pracovní a primordiální) lze tedy uvést, že je možno provést vnitřní roztržidění bloku postkomunistických zemí, mezi nimiž významná funkce přináleží areálu postsovětskému, dále interně dělitelnému, aplikací kritéria fenoménu demokracie a jeho přítomnosti (či naopak absence) v daném regionu, v dané zemi, v daném areálu. A to jednak v historickém pohledu, optikou dějinné zkušenosti, dále v souvislosti s povahou komunistického režimu před rokem 1989, a následně též v 90. letech XX. století (ne)uvedením na scénu demokratických hodnot, principů a institucí, promítajících se do podob politických systémů „nástupnických zemí“. Vzniká tak relativně příznivý rámec pro následné použití mimořádně rozmanitého spektra parciálních témat a kritérií.

Literatura:

- Blondel, J. (1999): *Party Systems in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, in: Holmes, L. T. - Roszkowski, W. (eds., 1999): *Changing Rules*, .
- Brown, J. F. (1988): *Eastern Europe and Communist Rules*, Durham, NC.
- Bunce, V. (1995a): *Should Transitologists be Grounded?*, *Slavic Review*, Vol 54, No 1, s. 109-127.
- Bunce, V. (1995b): *Paper Curtain and Paper Tigers*, *Slavic Review*, Vol 54, No 4, s. 979-987.
- Dawisha, K. - Parrott, B. (eds., 1997a): *Democratization and Authoritarianism in Postcommunist Societies: 3. The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*, Cambridge, Cambridge UP.
- Dawisha, K. - Parrott, B. (eds., 1997b): *Democratization and Authoritarianism in Postcommunist Societies: 4. Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus*, Cambridge, Cambridge UP.
- Derleth, J. W. (2000): *The Transition in Central and Eastern European Politics*, New Jersey, Prentice Hall.
- Hosking, G. A. (1985): *A History of the Soviet Union*, Collins, Fontane Press.
- Ishiyama, J. (1996): *The Sickle or the Rose? Previous Regime Types and the Evolution of the Ex-Communist Parties in Post-Communist Politics*, *Comparative Political Studies*, Vol 30, No 3, s. 299-330.
- Karl, T. L. - Schmitter, P. C. (1991): *Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe*, *International Social Science Journal*, No 128, May, s. 269-284.
- Kenez, P. (1999): *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge, Cambridge UP.
- Kitschelt, H. - Mansfeldova, Z. - Markowski, R. - Tóka, G. (eds., 1999): *Post-Communist Party Systems. Competition, Representations, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge, Cambridge UP.
- Kitschelt, H. (1995): *Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions*, *Party Politics*, I, Issue 4, October, s. 447-472.

- Kubicek, P. (1996): *Delegative Democracy in Post-Soviet States*, in: Dumala, A. - Ziemowit, J. P. (eds., 1996): *The Future of East-Central Europe*, Lublin, Marie Curie-Sklodowska University Press, s. 424-442.
- Linz, J. J. (1973): *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, in: Greenstein, F. I. – Polsby, N. W. (eds., 1973): *Handbook of Political Sciences*, Vol. III., Addison – Wesley: Reading Mass.
- Linz, J. J. - Stepan, A. (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Baltimore - London, The John Hopkins UP.
- Los-Nowak, T. (1996): *Is democracy a Prospect for Peace and Security in East-Central Europe?*, in: Dumala, A. - Ziemowit, J. P. (eds., 1996): *The Future of East-Central Europe*, Lublin, Marie Curie-Sklodowska University Press, s. 405-413.
- Malia, M. (1998): *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917 - 1991*, Warszawa, Philip Wilson.
- McCauley, M. (1993): *The Soviet Union 1917 - 1991*, New York, Longman.
- Sakwa, R. (1999): *The Rise and Fall of the Soviet Union*, London and New York, Routledge.
- Terry, S. M. (ed., 1984): *Soviet Policy in Eastern Europe*, New Haven.

¹ Ke kritice transitologické metodiky z pohledu výhod a nevýhod využití areálovosti srovnej např. V. Bunce (1995a, 1995b). Naznačenou otázku lze např. interpretovat na diskusi stran kritiky koncepce přechodů k demokracii T. Lynn Karlové a P. C. Schmittera, jejichž snaha o aplikaci transitologické typologie na (post)komunistický kontext byla mj. postavena právě na odmítnutí metodologické „zkratkovitosti“ a nedostatečnosti setrvávání na úrovni areálových studií (Karl - Schmitter 1991: 269-284).

² Připomenout je ovšem též radno (jakkoli tragikomické) pokusy některých vůdců zemí komunistického bloku, např. T. Žižkova, začlenit se do tohoto uskupení. Srovnej např. Terry (1984) či Brown (1988).

³ S jen těžko zařaditelnou Moldávií (Moldavskem), tíhnoucí přirozeně prostřednictvím Rumunska k balkánskému prostoru.

⁴ Která ovšem bohužel nezahrnuje areály kavkazský a středoasijský.